

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ ЧАСІВ КОЗАЧЧИНИ

УДК 94(477)"16/17"

Я.Я. Денісов

Національний університет "Львівська політехніка"

ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ІДЕАЛІВ ТА ЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА (ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО ХМЕЛЬНИЧЧИНИ)

© Денісов Я.Я., 2006

Розглянуто етику та військові чесноти запорізького козацтва як військового стану України, формування козацького кодексу честі, значення етосу козацтва в процесі державотворення.

The paper deals with ethics and military valour of Zaporizhia kossacks military units of Ukraine, the elaborating of kossack's codes of honor, the role of kossack ethos in the process of Ukrainian statebuilding.

Запорізьке козацтво протягом століть було найважливішою військово-політичною силою українського народу. Закономірно, що історія запорізького козацтва привернула увагу видатних українських істориків – М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича та ін. [1]. Справжньою енциклопедією українського козацтва стала синтетична, фундаментальна праця Д. Яворницького [2]. Великою його заслугою було введення до наукового обігу багатьох тисяч невідомих документів з історії козацтва. В радянський час діяльність та наукові ідеї видатних українських істориків замовчувалися. Протягом 60–80-х років ХХ ст. по суті не з'явилося серйозних праць про Запорізьку Січ. Початок відродження української державності поставив проблеми дослідження козацтва у центрі уваги дослідників: В. Смолія, В. Степанкова, Ю. Мисика та ін. [3].

В той самий час ще наявні значні прогалини у дослідженні військово-політичної історії українського народу часу пізнього середньовіччя. До таких маловивчених проблем належить і характеристика військових ідеалів та етичних поглядів запорізького козацтва як провідного стану України. Аналіз зазначеної проблеми і становить мету цієї роботи, оскільки не існує спеціальних досліджень з цієї проблеми.

Історичні умови України сприяли формуванню прошарку професійних воїнів як особливої верстви суспільства, особливої соціальної групи до кінця ХVІІІ ст. Відсутність власної державності спричинила те, що в той час, коли в Європі створювались регулярні армії, головними і часто єдиними оборонцями України стали козаки, „вільні люди”, особливий військовий прошарок українського суспільства. Етнос сам себе захищав, відаючи в козаки своїх кращих представників.

Мета роботи – проаналізувати етичні норми, військові чесноти, нормативні для військового стану України – козацтва, передусім запорізького козацтва. Для періоду ХV–ХVІІ ст. найбільше інформації знаходиться в думках, історичних піснях, легендах, козацьких літописах (Самовидець, Величко, Граб'янка).

Головна функція козацтва – захист інтересів свого народу. Українське козацтво – невід'ємна частина історії України, важливий етап державної і культурної творчості народу. Це і особливий військовий стан, який виник в результаті злиття стихійного, всенародного самозахисту з регулярно-професійним військом, і один з найважливіших чинників державотворення. Саме об'єднання усіх верств населення України навколо козацького ядра зумовило відродження української державності в добу Хмельниччини.

"Лиш тоді, як козащина входить в союз з духовенством та сучасною інтелігенцією, тоді лише у неї появляється ясно сформульована програма і тоді вона стає оборонцем релігійних і національних інтересів українського народу. Борючись за віру, козаки тим самим обороняли і національні інтереси" [4].

Козацтво виросло з народу і само створило націю. М. Костомаров слушно писав: "У Південній Русі всі жадали бути козаками, тобто вільними людьми, всі шукали шляхів і засобів обернутися на козаків" [5].

Військові ідеали та етика козацтва сформувались як на основі рицарського етосу дружинників Київської Русі-України, так і на основі норм народної моралі. В той же час етика, військові чесноти козацтва, яке було еталоном, ідеалом для українського народу, вплинули на норми народної моралі. Архетип землероба замінюється психологічним образом козака-воїна.

"Козащина – ідеал українського народу, оспіваний і опоетизований в піснях. Козак в народній поезії – це ідеал вільної людини, борця за громадське добро, за волю рідного краю" [6].

В думках, легендах, казках, літописах зі словом „козак”, „запорожець” завжди поєднується слово „лицар”. „Лицарська честь”, „лицарські подвиги” – характерні словосполучення, коли йдеться про козацтво. Рицарський етос як стиль життя, ієрархія цінностей був основою життя козацтва, тому сучасники і нащадки з повним правом говорили і писали про козацтво – „лицарі запорізькі”. Запорізька Січ була не тільки державою, але й своєрідним рицарським орденом зі своєю системою посвячення, взаємними правами і обов’язками, розпізнавальними знаками і символами, обрядовістю, спільною метою.

Провідна, основоположна чеснота, альфа і омега кодексу честі козацтва – вірність неньці-Україні, вірі християнській, бойовим побратимам, "січовому товариству".

Зрада віри, України або козацтва вважалась непростимим гріхом, карою за який могла бути тільки смерть (*Барабаш*). Вірність розумілась не просто як обов’язок, а як природний прояв щирої, безпосередньої відданості вірі, Батьківщині, як невід’ємна складова власного „Я”. Тобто вірність не чомусь зовнішньому по відношенню до козака, а вірність самому собі, своїй сутності, особистості. В думках, легендах простежується думка, що коли козак зраджує віру, то це вже і не козак. Недарма в думі *Про Самійла Кішку* побусурманеного козака називають Лях Бутурляк – бо він вже й ім’я своє втратив.

Одним з головних завдань рицаря був захист християнства від „невірних”, захист церкви. В думках постійно звучить тема захисту церкви християнської. Козак іде не тільки шукати слави, але й „віру християнську захищати”. Дослідник історії та звичаїв запорізьких козаків Д. Яворницький пише: "Спонукувані релігійними почуттями, запорізькі козаки двічі на рік у мирний час вирушали пішки „на прощу”, тобто вклонитися святим місцям у монастирі: Самарському, Мотронинському, Києво-Печерському, Межигірському, Лебединському, Мошенському, першого разу восени, у вересні-жовтні, після звичних літніх занять – рибальства, конярства, скотарства, овочівництва й мисливства, другого разу – перед постом на масницю; в останньому випадку побожні паломники залишалися у святих обітелях на весь піст аж до Пасхи і протягом цього часу постилися, сповідалися і причащалися" [7].

Частина військової здобичі обов’язково віддавалась на церкви, про що згадується в думі *Про Самійла Кішку*.

Поняття вірності у козаків обов’язково включало відданість вірі православній. В думі *Смерть Корецького* князь з обуренням зустрічає пропозицію „турського царя” відректися від віри.

І у відомій історичній пісні *В Царьграді на риночку* легендарний Байда Вишневецький воліє мученицьку смерть, але не зраду віри.

Повстання С. Наливайка (1594 – 1596) набувало, як вказує М. Костомаров, "вже релігійний відтінок, хоча і у слабкій степені" [8]. З придушенням повстання Наливайка збіглось прийняття Берестейської церковної унії. Цьому історичному явищу велике значення надають польські історики. Ці події, зазначає В. Серчик, не могли не вплинути на свідомість козаків щодо зміни їх ставлення до релігії. Вони почали відходити від релігійної індиферентності і виявляти прихильність до православної віри [9]. До козаків, вважають польські історики, переходить функція захисника православ’я в Польщі [10].

Спираючись на літопис Г. Граб'янки, Д. Яворницький підкреслює: “У внутрішніх якостях козаків помітна суміш чеснот і вад, завжди, зрештою, властива людям, що вважають війну своїм головним заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі, підступні, нещадні щодо своїх ворогів запорізькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами один одному, надійними соратниками своїх сусідів – українських і донських козаків; хижі, кровожерні, нестримні на руку, вони зневажали всіляке право чужої власності на землі ненависного їм ляха чи нікчемного бусурманина, і водночас у себе навіть звичайну крадіжку якогось нагая чи пута вважали страшним кримінальним злочином, що неодмінно карався смертю” [11].

Вірність „січовому товариству” нерозривно спліталась з почуттям дружби, бойового побратимства. В думках постійно наводиться таке звертання козаків один до одного, як „brate”, до отаманів – „батько”, отамана до козаків – „діти”. Такі форми звертання підкреслювали міцність козацького єднання, єдність війська козацького як великої родини. Навіть більше за кровні шанувались узи побратимські. Козаки браталися в церкві перед священником, даючи „заповітне слово”: “Ми, що нижче підписалися, даємо від себе сей заповіт перед Богом про те, що ми – братове і з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом хай відповідь тримає і перед неліцемерним суддею нашим Спасителем. Вищенаписана наша обіцянка вищеписаних Федорів така: щоб один одного любити, незважаючи на напасті з боку чи то наших приятелів чи неприятелів, але дивлячись на миродателя Господа; до сього постановили хмільного не пити, брат брата любити. В цьому братія підписуємось” [12].

Найдосконалішим і найшляхетнішим людським почуттям вважалася дружба. Вищим проявом дружби було побратимство. Така висока оцінка дружби – вища за кровні зв'язки, за кохання, сімейні узи – характерна для рицарського епосу з моменту його виникнення. Рицарство завжди сприймалось як особлива спільність, союз, орден людей одної мети – оборони суспільства від зла, ворогів, захисту церкви, земних служителів небесної справедливості. Тому рицарському епосу, особливо в рицарській літературі, усній народній творчості притаманний певний аскетизм, служіння, свідомо відмова від багатьох земних благ – родини, багатства. Запорожці дотримувались звичаю парубкування, на Запоріжжя не допускалась жодна жінка. Хоча запорожці за межами Січі часто мали родини, нормою та ідеалом для запорожця було безсімейне життя.

Д. Яворницький пише, що несімейне життя козаків пояснювалось самим ладом Запорізької Січі, вимога ставити суспільні інтереси, інтереси „війська запорізького” беззастережно вище від особистих, зрівняльний розподіл здобичі, фактична відсутність власності, крім зброї, одягу та коня. Тут ми зустрічаємо реалізовану на практиці ще одну норму рицарського епосу – зневажливе ставлення до багатства, накопичення майна. Від козака вимагалась щедрість – скупість гостро висміювалась (*Дума про Хвеську Ганджу Андібера*). І сім'я, і багатство – для козака потрапляє до розряду цінностей для людей звичайних, а не для рицарів, для яких слава – понад усе.

Сам козак – творець своєї слави. І мета життя ідеального козака, як і західноєвропейського рицаря, – слава, яка манить його з непереборною силою. У ній він бачить альфу й омегу свого життя. Це нестримне прагнення до слави, до самореалізації в героїчних подвигах, хоробрих до зухвалості, до відчайдушності оспівується в багатьох думах, але найбільш яскраво в думі *Івась Удовиченко, Коновченко*.

Вступивши в козацьке військо, Івась першим рветься до бою з набагато чисельнішим супротивником і перемагає його. В думі проявляється атональне, „змагальне”, ігрове, якщо визначати введеним терміном Й. Хейзинга, ставлення до бою – козак іде в поле „погуляти”. Але ця „прогулянка” дорого коштує ворогові:

“Не багато Коновченко по долині Черкень погуляв, –
Самих найстарших п'ятсот чоловік рицарів під меч пускав,
Шести живйом піймав,
На аркан зв'язав,
Перед Філоненка,
Корсунського полковника,
Язика примчав” [13].

У наступному бою, переоцінивши свої сили, молодий козак героїчно гине. Козаки ушановують молодого, відчайдушного героя. У цій думі постає опоетизований зразок життя козака, від першого усвідомлення свого прагнення до слави, подвигу, від відчуття в собі „сили богатирської” до бойових подвигів і славної загибелі в бою, посмертного вшанування з боку соратників. Автор думи на завершення оспівує славність життя козака:

“Полягла Івана Коновченка
На долині Черкені голова –
Слава не умре,
Не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями” [14].

Прагнення до слави і мужність – ось якості, які найчастіше оспівуються в думках.

Поняття мужності, військової вправності нерозривно пов’язане з образом козака. Ворог для козака – не тільки і не скільки небезпека, стільки можливість продемонструвати свою майстерність, мужність, силу. Здійснити подвиг – найхарактерніша риса рицарства, відбита у світовій рицарській літературі. Якщо звернутись безпосередньо до літописних свідчень, то Граб’янка в своєму літописі пише про запорізьких козаків:

“В мирі жити нікогда не хоцут, но егіда в землі их мир оглашен будет, то самовільно идуть на помощь иным царствам, і малія ради користи великую нужду подіймуть, море перепливати дерзають в единокривских судах” [15].

В думках їх автори з захопленням оспівують славні походи козаків у Крим, битви з ворогами в гіперболізованому епічному стилі.

Невід’ємною складовою військової майстерності вважались військові хитрощі, на які запорожці були великими майстрами. Козак був націлений на перемогу в бою, і нормативним, гідним вважалося використання військових хитрощів і підступів. І це природно – війни в Україні XIV–XVIII ст. не мали агонального, змагального характеру, а стосувались самих основ існування етносу. В думках, піснях відчувається цей гострий, непримиренний характер військових зіткнень, військового протистояння. Інтуїтивне усвідомлення козацтвом своєї місії по відношенню до етносу загалом орієнтувало їх на перемогу, а не просто на війну заради слави, як це бачимо в європейському військовому рицарському епосі. Тому в думках оспівуються мудрі вожді, отамани, які вміють і ворога побити, і козаків зберегти – *Отаман Матяш Старий*; визволити і себе, і побратимів з неволі – *Дума про Самійла Кішку*. Можна сказати, що для козацького військового кодексу честі характерні не тільки мужність, але й кмітливість, передбачливість, хитрість. Військові хитрощі козаків стали сюжетами не лише для дум, а й для численних легенд (див. збірник легенд *Савур-Могила*, Київ, 1990). В думках, легендах запорожцям приписуються надприродні властивості – здатність ставати невидимими, перекидатися в тварин, керувати стихіями. Особливо такі легенди пов’язані з образами уславлених кошових отаманів Івана Сірка і Семена Палія. В них отамани зображаються напівреальними, напівміфічними істотами, близькими до „героїв” в античному розумінні цього слова, сили і властивості яких перевищують звичайний людський рівень. Палій перемагає не лише ворогів, але й чорта, і отримує нагороду від Бога – вічне життя:

„А Семен Палій живе собі, як місяць і місяць старий – і він старий, місяць молодий – і він молодий” [16].

Легенди про Івана Сірка та Семена Палія належать до характерно рицарських легенд про вічно живих і молодих воїнів-захисників, які з’являються на допомогу народові у хвилину найбільшої небезпеки – Хольгера-Датчанина, короля Артура, Сіда та ін. Тобто в думках, легендах відбуваються притаманний рицарському епосу процес міфологізації реальних історичних постатей, піднесення їх до рівня напівбожественних захисників народу. Цей процес почався вже в часи

Київської Русі, коли до почту святих включались хоробрі воїни. В Києво-Печерській лаврі і в наш час показують мощі Іллі Муромця, який шанується як святий. До почту святих включені князі Володимир, Олександр Невський, які прославились своїми військовими подвигами, державною мудрістю. Військова майстерність, талант полководця, успіхи в захисті рідної землі так шанувались і цінилися в Україні, що навіть з точки зору церкви заслугоували на найвищу оцінку – підносили людину до рангу святого.

Поряд з вірою та Вітчизною найвищою святинею для козака була мати, яка ототожнювалась в його уяві з рідною землею, була її зримим втіленням. В думках образ матері набуває сакрального значення – він втілює все те, що козак має боронити навіть ціною власного життя, і в той самий час мати – це святиня, яка боронить козака, – молитва земної матері, її материнська любов і любов, покровительство Матері Небесної – Богородиці. Благословіння, молитва матері – це оберег, який захищає козака в бою, рятує в час небезпеки.

Про матір згадує козак в час небезпеки, до неї звернені його останні думки перед загибеллю. Пошана до матері – важлива риса козацького етосу. Навіть найменша зневага до матері вважалась великим гріхом, за який карає Бог, природні стихії (*Буря на Чорному морі*). Іменем матері козак називав і те, що найбільше цінував і любив – Січ Запорізьку, „Січ-мати”. Мати для козака – sacrum, і святинею стає те, що назване її іменем, – Січ Запорізька, ненька-Україна.

Як і в часи Київської Русі, в XV–XVIII ст. рицарському епосу зовсім не притаманна елітарність, а скоріше – демократичність. Козацтво постійно поповнювалось з різних верств населення, становило українську еліту, але не відокремлену різко від решти суспільства, як це було характерним для станового суспільства країн Західної Європи. Належність до еліти визначалась не стільки походженням, скільки особистими якостями. Тому, як і в часи Київської Русі, поняття „шляхетність” пов’язується не з походженням, а з вчинками, особистістю людини, є результатом її дій. Людина сприймається як особистість, яка прославляє рід своїми вчинками, а не як носій слави роду.

У думках підкреслюється, що хоробрий, славний воїн – дар матері від Бога, слава роду. В жодній з дум не згадується, не оспівується рід героя, як в західноєвропейському рицарському епосі, а тільки його особисті славні вчинки.

Поряд з мужністю невід’ємною рисою „лицаря запорізького” була побожність, відданість вірі християнській – що притаманно рицарському епосу загалом. Тут треба звернути увагу на таку особливість козацького рицарського епосу, як вірність. Західноєвропейський рицарський епос обов’язково включав як одну з засадничих норм вірність сюзерену. Козаки не визнавали над собою влади, окрім ними ж обраної, і тому поняття вірності мало в них істотно інший зміст – вірність передусім Батьківщині.

Як і в билинах, в думках, історичних піснях, легендах відбувається своєрідне включення жінок до рицарського епосу не як об’єктів почуттів героя, а як суб’єктів активних дійових осіб, носіїв цього епосу. Оспівується хоробрість, мужність, патріотизм, гордість жінок. В думі *Маруся Богуславка* героїня, незважаючи на небезпеку, звільняє бранців-козаків з турецької неволі. В легенді „*Як жінка дванадцять татар убила*” прославляється мужність, хоробрість жінки, яка заманила ворогів у пастку і вбила їх. Горда Бондарівна воліє смерть, ніж покору пану.

Можна наводити ще багато таких прикладів. Для жінки вважаються схвальними, нормативними такі якості, як і для козака: мужність, почуття власної гідності, ненависть до ворога, патріотизм. Це особливість рицарського епосу в Україні як богатирського, так і козацького – сприйняття жінки як рівної чоловіку в мирні часи і на війні. Це пояснюється умовами життя – постійна небезпека ворожих нападів як в часи Київської Русі, так і в козацькі часи вимагала не тільки від чоловіків, але й від жінок активної участі в обороні рідної землі; достатньо незалежне, самостійне становище жінки в суспільстві, закріплене і в праві.

Козацький етос вимагав гуманності не лише до інших козаків, але й до всіх співвітчизників. Пошана до старших, до сусідів, односельців вважалась обов’язком рицаря-козака.

Святим обов’язком, важливою метою існування козацтва було звільнення невільників з турецької неволі. Цим героїчним походам козаків присвячено немало дум, в яких оспівується похід

Сагайдачного на Кафу, походи козаків на Трапезунд, Сіноп, Варну та інші міста Оттоманської імперії, метою яких було звільнення невільників. Також історичні джерела постійно згадують про боротьбу козаків за звільнення невільників, їх героїчні походи на кримські та турецькі міста.

Отже, рицарський етос був нормативним у козацтві, особливо в християнській козацькій республіці – Запорізькій Січі. Недарма козаків не тільки співвітчизники, але й іноземці називали „рицарями”. Рицарський кодекс був основою життя козаків, єднаючи їх в боротьбі проти ворогів України, за її волю. Козак був ідеалом етносу, зразком для наслідування. Норми рицарського етосу, характерні для козацтва, перейшли в народну мораль, стали її невід’ємною складовою, зміцнюючи сили української нації в її багатовіковій боротьбі за незалежність.

1. Грушевський М.С. *Історія України-Руси.* – Львів – Київ, 1898 – 1937; Грушевський М. *Історія української козащини // Вітчизна.* – 1989. – №3 – 7; Костомаров М. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.* – К., 1928; Костомаров Н.И. *Исторические произведения: Автобиография.* – К.: Либідь, 1990. – 2-е изд.; Дорошенко Д.І. *Нарис історії України.* – Львів: Світ, 1991; Крип’якевич І.П. *Історія України.* – Львів: Світ, 1990. 2. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків: В 3-х т.* – Львів: Світ, 1990 – 1991. 3. Смолій В.А. *Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва; Степанков В.С. Українське козацтво і формування національної держави на Україні; Мисик Ю.А. Актуальні питання дослідження історії українського козацтва: Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали “круглого столу”) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 12. 4. Дорошенко Д. *Різні погляди на причини і характер польсько-українських відносин XVI-XVII ст. // Трибуна.* – 1991. – № 5. – С. 32. 5. Костомаров М.І. *Малоросійський гетьман Зіновій Богдан Хмельницький. // Наука і суспільство.* – 1990. – №2. – С. 23. 6. Дорошенко Д.І. *Нарис історії України.* – С. 152. 7. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків.* – Львів, 1990. – Т.1. – С. 193. 8. Костомаров Н.И. *Исторические произведения: Автобиография.* – С.160. 9. Serczyk W. *Ukraina w Latach 1569 – 1795// Ukraina. Terazniejszosc i przeszlosc.* – Krakow, 1970. – S. 258. 10. Serczyk W. *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku.* – Krakow – Wroclaw, 1984.– S. 175. Wyczanski A. *Polska Rzecz Pospolita Szlachecka.* – Warszawa, 1965.– S. 243, 245, 253. 11. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків.* – Т.1.– С. 173. 12. Цит. за: Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків.* – С. 182. 13. *Героїчний епос українського народу.* – К., 1993.– С. 88. 14. *Там само.* – С. 91 – 92. 15. Цит. за: Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків.* – С. 176. 16. *Савур – могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни.* – К., 1990.– С. 128.*

УДК 94(477)“18/19”: 438.41

А.О. Мандзій

Морхедський державний університет, Морхед, Кентуккі

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБЛОГИ ЗБАРАЖА (1649 р.)

© Мандзій А.О., 2006

Облога Збаража залишається однією з найбільш видатних подій Козацької Національної Визвольної Війни. Нові прилади та технології в дослідженні полів битв, що поєднують археологічні, історичні та топографічні дані, сприяють кращому розумінню подій 1649 р.

The Siege of Zbarazh remains one of the most important events of the Cossack War of National Liberation. New technologies and techniques in battlefield studies, which rely on the integration of archaeological, historical and topographic evidence, have provided a better understanding of the event of 1649.

У 1648 р. вістки про перемоги Гетьмана Богдана Хмельницького було чути по цілому світі. Протягом поколінь на руїнах Русі визрівало нове суспільство і з його бурхливим народженням